

проф. др Ненад С. Милошевић

Православни Богословски факултет

Катедра за Литургику

Београд

Допринос архимандрита Јустина Поповића унапређењу литургијске свести код Срба

При оцени* целокупног опуса новије литургичке литературе може се извести закључак да је код савремених православних литургичара коначно преовладало уверење о томе да је усклађеност Литургије (богослужења) са богословљем сагласна опште прихваћеном ставу о усклађености богословља са Светом Литургијом. Та истина коју је Црква кроз векове сведочила поново нам се открива у делима савремених сведока речи Божије, то јест истакнутих богослова. Можда још увек нисмо доволно свесни доприносâ појединих теолога новије епохе, као истакнутих представника и академског и исколовеног богословља. Међутим, изазови времена са којим се у животу и у богословљу суочавамо откривају те Богом дароване мужеве и уздижу их на заслужено место црквеног поштовања. Нарочито данас, када се примећује покушај надглашавања академске теологије над исколовеном, а понекад и „исколовене“ над академском, ови наши учитељи добијају све више на значају. Овдашњи црквени простор, на ком не ретко долази до неодмереног оспоравања и неукусног омаловажавања ових ауторитета¹, па и негирања могућности „помирења“ академске и исколовене теологије, може се похвалити како успехом таквог помирења тако и предањским сведочењем харизматичне истоветности речи Божије пројављене у списима аскетских и академских богослова. Засвакако, у таквом сведочењу посебно место припада нашем Богословском факултету, и то, првенствено, заслугом његовог бившег професора архимандрита Јустина Поповића. Управо је о. Јустин најбоља и најсигурнија потврда истоветности истине пројављене кроз ова привидно два вида теологије².

Не треба посебно представљати личност и дело светоупокојног о. Јустина Поповића, бившег професора Православног богословског факултета Универзитета у Београду. Његово житије и прикљученије мање-више је познато. А на његовим богословским списима су теолози средње и млађе генерације богословски стасавали. Савремена богословска мисао, често карактерисана као неопатристичка, с правом се везује углавном за име овог истакнутог православног богослова 20. века. Шта-

* Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 149037A („Српска теологија у двадесетом веку“), који финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије.

¹ Треба се само присетити односа према личности оца Јустина Поповића и рецепције његовог богословља у нашем школству, али и у појединим црквеним круговима све до најновијих времена.

² „Православље се изучава молитвом. А срце свих молитава јесте Света Литургија. Ко зна њу – зна срце Православља; ко има њу – има срце Православља“ (Ј. Поповић, „Текст поводом превода Св. Литургије Св. ЈЗ и Св. ВВ на чешки у Прагу“, Хришћански живот 10-12 (1927) 257, наведено у: Епископ Атанасије, *Христос Нова Пасха: Божанствена Литургија 2*, Београд-Требиње 2007, 419).

више, многи теолози, нарочито они међу монасима, сматрају га најзначајнијим обновитељем светоотачке мисли не само код нас, већ у целом православном свету.

Тема нашег рада не дозвољава нам да се осврћемо на његову целокупну списатељску заоставштину, нити да дајемо суд о њему као богослову који се бавио разним теолошким дисциплинама. То ће, свакако, далеко успешније да ураде они који су стручнији и позванији од нас. Наше занимање је усмерено на његов допринос литургици. Наравно, свесни његовог изузетног значаја за целокупни црквени живот нашег народа, а нарочито за снажан подстицај литургијског живљења верних, где свака мисао забележена његовом писаном речју јесте производ његовог личног литургијског доживљаја Цркве, немамо ни намеру ни могућност да овим освртом дамо целовити преглед и оцену његовог доприноса свеукупном литургијском животу у нас. Тако нешто заслужује посебну научно-богословску студију. Ипак, овом приликом дајемо себи за право да макар укажемо на кључне моменте у Јустиновом делу значајне за наше савремено литургијско богословље.

*

Отац Јустин Поповић јесте био професор Богословског факултета, али никада није предавао литургику. У његовој обимној библиографији готово да нема ни једног текста који би могао бити препознат као текст на литургичке теме. Међутим, излагање учења Цркве о светој Евхаристији и светим тајнама³, о богослужењу и празницима⁴ у трећем тому *Догматике*, као и текст објављен у Поговору превода *Светих Литургија*⁵, уз, наравно, сам превод три Литургије и Требника, и још много бројне његове речи објављене у разним текстовима⁶ представљају, по нашем мишљењу, најзначајнији допринос не само литургици, већ литургијском животу и литургијској свести у нашој помесној Цркви од времена светога Саве па до данас. Иако, можда, ова тврдња звучи претерано, ми ћемо покушати, и то не са много труда, да оправдамо ово уверење.

На први поглед, могло би се учинити да у списима архимандрита Јустина Поповића одсуствује конкретна литургичка тематика⁷, а да његова дефиниција светих тајни није у потпуности усаглашена са језиком савремених литургичара. Формулација светих тајни као свештенорадњи „кроз које се верницима на видљив начин даје невидљива благодат Божија“⁸, која као да се не разликује од средњовековне схоластичке дефиниције незаобилазне и у православним уџбени-

³ Ј. Поповић, *Догматика Православне Цркве*, трећи том, Београд 1978, 561-576.

⁴ Исто, 638-644.

⁵ Ј. Поповић, „О овом преводу светих Литургија“, поговор у преводу литургија: *Божанствене Литургије*, Београд 1978, 224-232.

⁶ Реч је о текстовима објављеним у часопису *Хришћански живот* 7-8 (1923) 367; 9 (1923) 286-7; 12 (1924) 550-2; 10-12 (1927) 257; затим у његовим *Стословима* (I:87,92,100; II:58,90-91,96; III:45,47), објављено у књизи *На Богочовечанском путу*, Београд 1980, 149-186; реч је такође о неколико беседа: Беседа 12: „На Св. Василија“ (1967), Беседа 38: „На Благовести“ (1967), Беседа 69: „На Ваведење“ (1973), Беседа 109: „На Педесетницу“ (1966), Беседа 121: „У Недељу 28. по Педесетници“ (1964), Беседа 143: „На Теодорову Суботу“ (1974), Беседа 175: „На Вазнесење“ (1967), „Три беседе на три дана Св. Педесетнице“ (1965), као и о тумачењима: *Тумачење Светог Јеванђеља по Јовану*, Београд 1989, 70-79; *Тумачење Посланице 1. и 2. Коринћанима*, Београд 1983, 128-9, 146-150. Цитирана места поново су објављена у: Епископ Атанасије, *нав. дело*, 409-432.

⁷ Литургијско-богословске теме, којих се у својим текстовима дотицао о. Јустин, разматране су са позиција доктрине, конкретно еклесиологије, где су питања евхаристијског и светотајинског богословља незаобилазне теме.

⁸ Ј. Поповић, *Догматика Православне Цркве*, трећи том, 562.

цима докматике и литургике⁹, могла би бити повод оваквим схваташтима. Иако је, по њему, све у Цркви света тајна, „све, од најмањег до највећег, јер је све потопљено у неизрециву светост безгрешног Богочовека, Господа Христа“¹⁰, он се практично даље опредељује за *седам светих тајни*¹¹. А у истом делу даје богословско образложение само *седам светих тајни*, и то: крштење, миропомазање, Евхаристија, покајање, свештенство, брак и јелеосвећење.¹² Међутим, он на крају поглавља о Светим Тајнама поново истиче да је у Цркви „све света тајна: и водосвећење, и монашење, и освећење храма, и икона, и освећење дома, и освећење бунара, и освећење сваке ствари, и уопште сав живот и благодатна делатност Цркве“¹³. Овакво виђење светих тајни утемељено је у православној еклесиологији која доминира његовом Докматиком. У Цркви је све света тајна, све што извире из свете тајне Цркве¹⁴, „свака света тајна је васцела у Цркви“, као што је „и сва Црква у свакој светој тајни“¹⁵. Отуда и та нераскидива веза светих тајни са Евхаристијом, коју отац Јустин поистовећује са Црквом: „Црква – тело Христово; Евхаристија – тело Христово. Суштинска истоветност: Црква у Евхаристији, Евхаристија у Цркви“¹⁶. Ова темељна светотајинска истина коју је снагом своје речи заступао блажени старац, али и личним литургијским практиковањем, допринела је да у нашој средини свете тајне постепено поново задобијају исправан богословски смисао, као и да телетургијски буду савршаване на правилнији начин¹⁷. Илустрације ради, наводимо његово виђење светих тајни крштења и миропомазања које види као двоједну тајну у црковљења¹⁸, чији се „програм и свети подвиг“ најсавршеније остварује у светој тајни Евхаристије као „потпуно охристовљење, обогочовчење“¹⁹. Овом приликом он верно и убедљиво заступа веру Цркве изражену Светим оцима о Евхаристији која је печат и испуњење свакој светој тајни²⁰. Док на другом месту још прецизније истиче да је у Светом Причешћу „сва Црква, све њене тајне. Јер је у Светој Тајни Причешћа сав Господ Исус“²¹.

За о. Јустина Света тајна Евхаристије је Светајна Цркве.

„Ако би се све тајне вере хришћанске, све тајне Новога Завета, Завета Богочовека Христа, и све тајне Цркве Христове, Цркве Богочовека, могле свести на једну тајну, онда је та тајна – Света Тајна Евхаристије, Света Литургија Цркве... Јер је Света Литургија: Црква са Христом и у Христу, и Христос међу нас и у нама.“²²

⁹ Набрајањем седам светих тајни о. Јустин не пада под утицај схоластичког богословља, већ својим православним доживљајем светих тајни без икаквог проблема, у одсутности сваке полемике истиче оно што се може препознати као Православно и код схоластика.

¹⁰ Ј. Поповић, *нав. дело*, 562.

¹¹ Види: Ј. Поповић, исто, 564-576. Тридентски сабор је 1547. године „канонизовао“ број од седам светих тајни. Ср. Franz Courth, *Sakramenti*, Djakovo 1997, 49.

¹² Ј. Поповић, *нав. дело*, 564-576.

¹³ Исто, 576.

¹⁴ Исто, 563.

¹⁵ Исто, 563.

¹⁶ Исто, 567.

¹⁷ Посебан допринос томе дао је преводом Требника.

¹⁸ Ј. Поповић, *нав. дело*, 566.

¹⁹ Исто, 567.

²⁰ Види: Дионисије Ареопагит, *Περὶ ἐκκλησιαστῆς ἱεραρχίας*, Г, α', ЕПЕ 3,366. Максим Исповедник, *Ἐξ τὰ τοῦ Ἀγίου Διονυσίου*, Г', А', ЕПЕ 14Е, 362; Никола Кавасила, *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς*, Λόγος Δ', 6, ЕПЕ 22, 416-417; Симеон Солунски, *Περὶ τοῦ τιμίου νομίμου γάμου*, ΣНВ', PG 155, 512, и др. Ср. Н. Милошевић, О начину савршавања светих тајни, *Богословље* LXVII св. 1 (2008), стр. 32.

²¹ Ј. Поповић, *Тумачење Посланице Прве и Друге Коринћанима Светога Апостола Павла*, 148.

²² Ј. Поповић, *О овом преводу светих Литургија*, 223; и у: *Тумачење Посланице Прве и Друге Коринћанима Светога Апостола Павла*, 147-148.

Овакво виђење Свете Евхаристије и узајамног односа Евхаристије и Цркве представља сажетак целокупног светоотачког учења о Евхаристији и Цркви утемељеног на Павловој дефиницији о Цркви као Телу Христовом (Кол. 1:24). Тумачећи Евхаристију и свете тајне са позиција доктрине и еклесиологије, отац Јустин Поповић веродостојно заступа православно богословско учење о тајни Цркве, тајни Евхаристије и појединачним светим тајнама указујући на њихову узајамну зависност и заједничку зависност од самога Господа Исуса Христа. Готово да би се целокупно учење о Цркви и тајнама могло укратко изразити његовим речима:

„Богочовек је *велика тајна побожности*²³, велика тајна вере богочовечанске, а у Богочовеку је сва тајна Цркве. Једна иста свебожанствена Ипостасна тајна Другога лица Пресвете Тројице проходи и прожима све тајне Цркве; и све што је у њој, и од ње. Свака света тајна и извире и увире у светутајну Цркве: у свету тајну Боговаплоћења, Богочовека, Богочовечности. У самој ствари, свака света тајан је васцела у Цркви, но исто тако је и сва Црква у свакој Светој тајни... Јер и најмања од њих у Богочовечанској организму Цркве је у органској животној вези са васцелом тајном Цркве – самим Богочовеком Господом Христом.“²⁴

Осим изложења учења Цркве о светим тајнама у *Догматици*, код архимандрита Јустина Поповића срећемо још један текст веома важан за област наше литургије. То је поговор његовом преводу *Литургије на српски језик*²⁵. У првом делу текста он излаже учење Цркве о светој Евхаристији попут оног изложеног у трећем тому *Догматике*. А у другом делу, излажући неке напомене везане за актуелно издање *Литургије*, показује висину свога лигургијског и литургичког раста. Литург којем је васколик живот био преточен у *Литургију*, те стога бивши у „органској животној вези са васцелом тајном Цркве – самим Богочовеком Господом Христом“ и тако доживевши „Богочовечански Домострој спасења у свима његовим богочовечанским красотама и блаженствима“²⁶, заорао је дубоку бразду у кирило-методијску и светосавску ораницу. Ова упутства су природни додатак преводу *Литургија* и „интервенцијама“ у самом тексту којима је овај мудри литург прибегао у потреби омогућавања православним хришћанима, који су позвани да и они попут њега доживе „Богочовечански Домострој спасења у свима његовим богочовечанским красотама и блаженствима“. У овом подухвату, богомудри учитељ наше Цркве оправдано се позива на апостолско предање Свете браће Кирила и Методија и Светога Саве, чија је апостолска мисија у нашем народу у потпуности реализована тек у наше дане и то његовим делом. Дух Божији, који је од дана Педесетнице на Сиону многим народима говорио устима Апостола на њиховим језицима, нама је у наше дане проговорио богомнадахнутим трудом овог равнопостола на нашем народном језику, разумљивом сваком вернику. Његов превод, како и сам каже, није осиромашен и удаљен од црквеног молитвеног језика и ритма²⁷. Као човек молитве и литургијске свести, али и врсни познавалац српскога језика био је у могућности, а очевидно руковођен промислом Божијим, да вековима присутни црквенословенки језик замени савременим народним језиком. Тако, не само што литургијски језик Цркве чини доступним сваком вернику како би он у целости био причасником васколиког Христа, већ српски језик освећује

²³ 1. Тим. 3:16.

²⁴ Ј. Поповић, *Догматика Православне Цркве*, трећи том, 563.

²⁵ Ј. Поповић, *О овом преводу Светих Литургија*, у: *Божанствене Литургије*, Београд 1978, 223-232.

²⁶ Исто, 226.

²⁷ Исто, 226.

литургијским језиком Цркве. Успеху тог подухвата допринело је свакако његово знање извornog литургијског језика – јелинског, преко ког је црпио сву божанску мудрост Светих отаца и учитеља Цркве, као и црквенословенског језика којим је свакодневно прослављао Господа свога на богослужењима. Свакако, богословска обдареност и поседовање духа Литургије, уз њему својствено неизоставно консултовање Светих отаца – у овом случају њихових тумачења Литургије²⁸, дали су посебан допринос квалитету превода. О самом преводу и оправданости таквог подухвата поучава нас сам отац Јустин:

„Као што се живот Цркве у целости увек прелива преко границе сваке поједине епохе, органски их спајајући и сједињујући, тако и њен молитвени језик: само је онда истински народни ако је израз континуитета и богатства оправослављене народне душе и народног језика. Као што је смисао Цркве да сваки народ, примајући га у себи, обогати својом пуноћом, тако се она односи и према језику тога народа: примајући га за свој језик којим се обраћа Богу, она га надахњује и обогаћује сопственим саборним ризницама и развија његове богодане могућности. Црква је мерило и народа и језика народног, никад обратно. Она никад не раздава и не сиромаши, напротив – увек сабира и спаја народ и народе и њихове језике, ново богати ризницама старог, а старо обнавља живим соковима новог (ср. Мт. 13,25). У језику је увек тајна речи; а тајна речи људске неодвојива је од тајне Речи Божије, словесне тајне, логосне тајне Логоса Божјег – Христа Богочовека. Отуда је литургијски језик увек еванђелски, псалмски, молитвени језик у надахнућу Духа Светог, језик богослужења и богословљења, којим се освећује и посвећује народни језик. Тако се и живи народни језик освећује богослужбеном, литургијском употребом, јер се, по Апостолу, све освећује речју Божјом и молитвом (1Тим 4,5).“²⁹

Шта додати овим речима богоједог учитеља? Оваквим павловским виђењем ствари у снази свог духовног и богословског ауторитета отац Јустин је пресудно утицао да савремени српски језик постане „еванђелски, псалмски, молитвени језик у надахнућу Духа Светог, језик богослужења и богословљења“. Колику је улогу у духовном препороду, то јест својеврсној евангелизацији нашега народа³⁰ имала литургијско-преводилачка делатност оца Јустина, из ове данашње перспективе не треба посебно наглашавати. Довољна је напомена да је духовни препород у нашем народу покренут његовим свеукупним делом, али и првенственим истицањем и откривањем Литургије као Светајне Цркве. Он је поново у отанчалој литургијској свести православних хришћана утиснуо представу о суштинској истоветности „Цркве у Евхаристији и Евхаристије у Цркви“³¹.

Сам превод богослужбених текстова не би имао онај значај који је током времена задобио да их сам отац Јустин није ставио на богослужбену проверу. Његова богонадахнута смелост у том подухвату резултовала је прихватањем не само конкретних превода, већ и говорног народног језика као богослужбеног језика у нашој помесној Цркви, издавањем званичног синодског превода Службника³². Данас, тридесет година након објављивања коначног превода све Три Ли-

²⁸ Као одговоран богослов и преводилац, није се ослонио само на своје познавање грчког и црквенословенског језика, већ су му тумачења Литургије од Светих отаца (Максима Исповедника, Германа Цариградског, Николаја Кавасиле, Симеона Солунског и Филотеја Цариградског) била додатно надахнуће у проницању смисла и значења литургијских формулатија, али, како сам каже, и најновији радови руских, грчких и српских литургичара и богослова. Ср. Ј. Поповић, *нав. дело*, 227-229.

²⁹ Исто, 226-227

³⁰ Ср. Еп. Артемије, „Предговор“, *Велики Требник*, Призрен 1993, xiv.

³¹ Ј. Поповић, *Догматика Православне Цркве*, трећи том, стр. 567.

³² *Службник*, издање: Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Београд 1986.

тургије³³ и осамнаест година од првог званичног издања превода Служебника од стране Светог архијерејског синода, које је у бити превод о. Јустина Поповића, у нашим храмовима се богослужења обављају углавном на српском језику који је временом и литургијском употребом прихваћен као „језик богослужења и богословљења“.

Увођењем народнога језика у богослужбену употребу, поред могућности активног учествовања верних у богослужењу, даје се далеко већа могућност како онима који уче тако и онима који се уче речи Божијој, али и свима вернима не само да разумеју литургијске молитве, већ да разумевајући их могу да доживљавају и преживљавају доктрине свете и вечне истине³⁴. А „доживљавање и преживљавање светих вечних истине доктринашких“ и чини да академско богословље задобије значај и вредност живе речи Божије.

У предговору превода *Литургија* отац Јустин Поповић даје неколико веома значајних напомена и објашњења ради бољег разумевања превода и издања Светих Литургија на српски језик. На први поглед, реч је о некаквим, у оваквим приликама, уобичајеним напоменама које читаоцу помажу у лакшем сналажењу при употреби текста. Али, у суштини, ради се о веома значајним примедбама које су допринеле бољем разумевању текста Литургије него што је то био случај у подужем временском раздобљу пре тога. Без икакве намере, а и потребе да врши било какве измене у Служебнику који је „засведочен данашњом саборном васељенском праксом Православних Цркава која продужује древно православно литургијско Предање“³⁵, он значачки и одговорно смело у свом преводу поставља ствари на своје место³⁶. Као прво, он истиче да се све молитве у божанском чину Свете Литургије налазе „на свом природном месту: непосредно испред својих возгласа, којима се свака молитва логички и завршава“³⁷. Управо онако, како то „посведочује већина старих литургијских рукописа и не мали број штампаних издања Служебника“³⁸. Позивајући се увек на литургијско сведочанство древног и савременог Саборног Православља, он указује и на „извесне текстове“ који су, како каже, „тек у новије време ушли у чин Литургије, и то не свуда и код свих православних“³⁹. Тако издаваја: Јектенију заупокојену после Сугубе јектеније и тропар Трећег часа у Анафори, које не изоставља из текста, већ их смешта у угласте затграде укузујући тиме „на њихово новије увођење у чин Литургије“ и додаје да „то особито важи за тропар Трећег часа у Канону Евхаристије, за које су последњих неколико векова многи православни јерарси, литургичари и богослови већ више пута рекли да га треба или сасвим изоставити или макар пренети испред молитве Епиклезе“⁴⁰. Иако, није дао себи за право да „овом приликом“ изостави Молитву епиклезе, он ипак не заобилази у потпуности овакво становиште, већ премешта тропар испред Молитве епиклезе. Овим компромисним решењем избе-

³³ Превод Литургије светог Јована Златоустог штампан је 1922. године, а 1978. године објављен је превод све три Литургије.

³⁴ Ј. Поповић, *нав. дело*, стр. 643.

³⁵ Ј. Поповић, *О овом преводу Светих Литургија*, стр. 229.

³⁶ Исто.

³⁷ Исто.

³⁸ Исто.

³⁹ Исто.

⁴⁰ Исто.

гава се литургијски и логички прекид текста Анафоре, односно саме Епиклезе⁴¹.

Исто тако напомиње да је у Литургији Светог Василија Великог речи „Претворивши их Духом Твојим Светим“, које се изговарају на крају Епиклезе, изоставио из свога превода, иако те речи, како истиче, постоје у новијим словенским Служебницима. Такав поступак образлаже чињеницом да су оне „непотребне и неумесно пренете овде из Златоустове Литургије, док у изворним текстовима Василијеве Литургије не постоје, јер су текстуално сувишне“⁴².

Поред наведених исправки о. Јустин је унео у свој превод и још неке детаље. Тако, на Проскомидији додаје и помен као и вађење честице за Свете Анђеле и Архангеле. Затим, возглас пред Трисветом песмом: „Јер си свет Боже наш, и у Светима обитаваш...“, који овом приликом усклађује са старим рукописним Служебницима и до данас очуваном праксом на празничном Јутрењу – где је, сматра он, пренет као такав из Литургије⁴³. За све ове исправке даје образложение како „не би некима изгледала чудна или неубичајена понека места“ у његовом издању Литургије, и да не би сматрали да се ради о новинама које је он увео у Литургију⁴⁴. Тим поводом истиче да су све исправке рађене на основу сведочанства многих старих рукописних Служебника, грчких и словенских, затим постојеће праксе других Православних Цркава, као и сведочанства Светих отаца.

На крају, привидно беззначајна исправка у обредном смислу, али од суштинског литургијског и еклесијолошког значаја, односи се на певање и одговарање на Светој Литургији. Позивајући се и у овом случају на „древну литургијску праксу Саборне Православне Цркве, засведочену у најстаријим изворним текстовима Литургије“ он истиче неопходност одговарања целокупнога народа на свим свештеничким и ђаконским возгласима, прозбама, јектенијама и молитвама, јер је, истиче он, „Црква живо Тело вечноживог Богочовека Христа и у њој сви саборно живимо и саборно се молимо. У томе се такође испољава саборни карактер Свете Евхаристије“⁴⁵.

Све ове исправке и напомене, несумњиво чврсто утемељене у предању, а које је свети учитељ црпео из богате литургијске и богословске ризнице, додатно су инспирисане његовим сталним „доживљавањем и преживљавањем светих вечних истине докматских“ свакодневним служењем Литургије⁴⁶. То његово искуство остаје трајним мотивом нашег односа према Литургији и према Богословљу у њиховој нераскидивој вези, коју је тако верно и снажно сведочио.

Прожимајући богословље личним подвигом, Отац Јустин Поповић, неоспорни ауторитет и сведок Вечне Истине Христове, крунисао је просветну мисију Православног богословског факултета у Београду. Његово познавање и опитно живљење древног литургијског предања Православне Цркве верно је саборној васељенској пракси Православних Цркава, чиме нам је овај равноапостолни муж и духовни отац у најтежа времена отворио јасније и свагда најсушне богословске видике.

⁴¹ Исто, 230.

⁴² Исто.

⁴³ Исто, 231.

⁴⁴ Исто, 230.

⁴⁵ Исто, 232.

⁴⁶ Ср. Еп. Атанасије, *нав. дело*, 430.